

УДК 81'1 (477)

РОЛЬ ЛЮДСЬКОГО ЧИННИКА У МОВІ: ЛЮДИНА – МОВА – СВІТ

Ірина САЄВИЧ, доцент кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат філологічних наук

У статті акцентується увага на значущості принципу антропоцентризму в сучасній лінгвістиці та на вияві особливостей антропоцентричної суті мови, зокрема, у процесі формування мовної картини світу.

Ключові слова: антропоцентризм, антропоморфізм, мовна картина світу, номінація, семантика, лексика, фразеологічні одиниці.

Ірина САЄВИЧ, РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ФАКТОРА В ЯЗЫКЕ: ЧЕЛОВЕК – ЯЗЫК – МИР

В статье акцентируется внимание на значимости принципа антропоцентризма в современной лингвистике и на выявлении особенностей антропоцентрической сущности языка, в частности, в процессе формирования языковой картины мира.

Ключевые слова: антропоцентризм, антропоморфизм, языковая картина мира, номинация, семантика, лексика, фразеологические единицы.

Iryna SAYEVYCH, THE ROLE OF A HUMAN FACTOR IN LANGUAGE: HUMAN – LANGUAGE – WORLD

The article emphasis is placed on the importance of the principle in modern linguistics and identifying features of the anthropocentric nature of language, in particular in the formation of linguistic view of the world.

Keywords: anthropocentrism, anthropomorphism, linguistic view of the world, nomination, semantics, vocabulary, phrasal units.

Роль людського чинника у різних сферах духовно-го і суспільного життя сьогодні важко переоцінити. Людина є творцем, носієм, користувачем і одного з найбільш феноменальних суспільних явищ – мови. Кожна мова формується як засіб комунікації у процесі пізнання людиною світу. Саме людина-творець акумулює у мові звичаї, традиції, вірування, цінності та ідеали, духовні та матеріальні реалії, притаманні певному етносу норми життя у соціумі, тобто всі ті явища, які сукупно утворюють національну культуру. Мова є не лише знаряддям комунікації, а й засобом світосприйняття: вона є картиною світу і, водночас, світоглядним орієнтиром народу. Зважаючи на зв'язок кожної мови з конкретним етносом, можна стверджувати, що відмінність між мовами є відмінністю у поглядах на світ. Ми сприймаємо світ саме так, як підказує нам рідна мова. Ця думка В. фон Гумбольдта, висловлена німецьким ученим ще у XIX ст., стала аксіоматичною у сучасному мовознавстві, орієнтованому на вивчення людини у мові і мови у людині.

Провідну ідею, відповідно до якої людина є центром Всесвіту і мірилом буття, називають антропоцентризмом (гр. *anthropos* «людина» і лат. *centrum* «центр»). Нині ідею антропоцентричності мови вважають загальноновизнаною: для більшості лінгвістичних досліджень точкою відліку та орієнтиром є людська особистість. З кінця 90-х рр. XX ст. цей дослідницький підхід набув особливої актуальності у сфері наук про мову. Антропоцентризм став провідним лінгвістичним принципом, який ґрунтується на вивченні мовних явищ у взаємозв'язку з їх творцем і носієм – людиною (й етносом), у більшості галузей і напрямів сучасної лінгвістики: психолінгвістиці, соціолінгвістиці, етнолінгвістиці, лінгвокультурології, когнітивній лінгвістиці, прагмалінгвістиці та філософії мови.

Метою статті є визначення сфер застосування антропоцентричного підходу до вивчення мовних явищ

у процесі формування мовної картини світу.

Ідея вивчення мови у зв'язку з мисленням, свідомістю людини й культурою народу була зазначена з-поміж пріоритетних дослідницьких настанов на початках формування лінгвістики як окремої галузі знань. Її авторство пов'язують з ім'ям основоположника мовознавства В. фон Гумбольдта. Відповідно до сформованої вченим філософської концепції, мова проголошувалася тим складником суті людини, який власне і робить її людиною, а вивчення мови підпорядковувалося меті пізнання людиною самої себе. В. фон Гумбольдт ототожнював мову з «духом народу» і порівнював її з зачарованим колом, крізь яке людина сприймає навколишній світ і вийти з якого може лише вивчивши нову мову. На думку вченого, сприйняття людиною світу залежить від тієї мови, якою вона спілкується [3].

Вірність основним постулатам В. фон Гумбольдта, відповідно до яких мова є явищем історичним і динамічним, таким, що завжди перебуває у русі, зберігали більшість представників порівняльно-історичної парадигми мовознавства, яка домінувала протягом усього XIX ст. У рамках цієї парадигми був сформований психологічний напрям. Німецькі вчені Г. Штейнталь, В. Вундт, український мовознавець О. Потебня та інші апологети психологізму визначали мову як феномен психіки людини й розглядали її суть у вземозв'язку з психікою й окремої людини, й етносу загалом. Так, О. Потебня особливо увагу приділяв ідеї внутрішньої форми мови, порушеній В. фон Гумбольдтом у зв'язку з проголошенням німецьким ученим незаперечної істини про неповторність та своєрідність національної образності, що постає у процесі формування та функціонування мови конкретного етносу. У вченні О. Потебні це поняття конкретизується у терміні *внутрішня форма слова* і пов'язується з мовним мисленням як результатом процесу творення слів.

Нове народження принцип антропоцентризму переживає у діяльності американського та європейського неогумбольдтіанства, починаючи з 20 – 30 рр. ХХ ст., зокрема у працях американських учених Ф. Боаса, Е. Сепіра, Б. Уорфа, німецьких мовознавців Л. Вайсгербера, Й. Тріра та інших учених, які часто при з'ясуванні суті мовних явищ, притаманних певній етномовній спільноті, застосовували факти із суміжних гуманітарних сфер: антропології, етнографії та психології. Вчення В. фон Гумбольдта (а століття потому і неогумбольдтіанців) про внутрішню форму мови й уявлення про мову як «пром'яжний світ» між дійсністю і людиною заклали підвалини теорії картини світу.

Ця проблема стала однією з провідних у сучасних лінгвістичних студіях. На сучасному етапі мовну картину світу визначають як виражену в мові сукупність уявлень про світ, що зумовлена історично сформованим у свідомості етносу способом концептуалізації дійсності.

З позицій антропоцентричної парадигми, людина сприймає, упорядковує і категоризує світ відповідно до власних потреб і цінностей, через усвідомлення себе, своєї практичної і теоретичної діяльності. Для ілюстрації положення про невідповідність дійсності та її інтерпретації людською свідомістю Л. Вайсгербер наводив образ зіркового неба. Людина на підставі **земного бачення** об'єднує зірки у різні сузір'я: Ведмедиці, Скорпіона, Близнюків тощо. Однак відстань між зірками, що входять до складу одного сузір'я, може бути набагато більшою порівняно з просторовим розміщенням світил, що формують різні ділянки зоряного неба. Це земне бачення не є стабільним і видозмінюється у різних народів залежно від часу. По-різному сприймають картину зіркового неба жителі південної і північної півкуль. Мають відмінності картини зіркового неба у стародавніх греків, германців і китайців. У викладі Л. Вайсгербера мова є перетворювальною силою, що формує уявлення про дійсність у представників певного етносу, а тому існує стільки світів і стільки світобачень, скільки й мов.

У кожній мові відбивається особливе світосприйняття, що притаманне конкретному етносу, тобто особливий погляд на константи буття: життя, смерть, любов, щастя, сім'ю, достаток, хвороби, взаємовідношення індивіда і суспільства, сприйняття свого і чужого, уявлення про дитинство, молодість, старість, ставлення до праці, до багатства і бідності, інтерпретація свободи, культурних цінностей тощо. На процес пізнання, концептуалізації світу і створення номінативних засобів впливають і природні (географічні, кліматичні), і культурні (у широкому розумінні поняття) чинники, і рівень пізнання світу. Саме ці чинники визначають відмінності між національними мовними картинами світу. Численними мовними підтвердженнями того, що світ у нашій свідомості переосмислений відповідно до людських (етнічних) вимірів буття, є метафори на зразок: *сонце встало (зайшло, сіло)*, *сонце – око бога*, *земля-годувальниця*, *матінка-земля*, *природа спить (оживає,*

помирає), *листя шепоче*, *розлучений вітер*, *дівчина-весна*, *осінь життя*, *молодик (фаза місяця)*, *час іде тощо*.

За даними психолінгвістичних експериментів, лексема людина входить до складу ядра мовної свідомості більшості етноспільнот, а тому концепт «людина» є лінгвокультурною домінантою, тобто має панівний статус у національних лінгвокультурах. Недаремно значущість будь-якої реалії в системі культурних цінностей визначається лише через рівень взаємодії людини з цією реалією.

Антропоцентризм позначається на ракурсі аналізу явищ мови, коли семантику будь-яких мовних одиниць описують насамперед для того, щоб окреслити місце у житті людини позначуваних ними реалій. Т. Вендіна ілюструє це положення тлумаченням слів *парк*, *гай*, *ліс*. *Гай* і *ліс* визначають як сукупність дерев, **не організованих людиною у просторі**, а *парк* – як сукупність дерев, **розміщених людиною у просторі**. Окрім того, *парк* протиставляють *гаю* і *лісу* як творіння людини. *Гай* і *ліс* протиставлені одне одному з погляду здатності людини охопити їх поглядом, обійти й орієнтуватися в них [2, 12].

У мовознавстві вживаним став термін *антропоцентрична лексика*, який застосовують до лексичних одиниць, що мають зв'язок з концептом «людина». Ю. Апресян антропоцентричним називає слово, лексичне значення якого містить компонент «людина», і додає: «Оскільки мова – знаряддя людини, більшість слів будь-якої людської мови є тривіально антропоцентричними» [1, с. XXIV]. Зв'язок з концептом «людина» простежуємо, наприклад, у лексемах на позначення більшості домашніх тварин і культурних рослин, адже людина їх вирощує, щоб якимось чином використовувати, усіх артефактів (тобто, предметів, створених людиною, на відміну від природних об'єктів), різних видів діяльності (*грати*, *читати*, *співати*, *творити*), більшості психоментальних станів (*розмірковувати*, *хвилюватися*, *сподіватися*), актів мовлення (*розповідати*, *прохати*, *обіцяти*, *звітувати*) і багатьох інших слів.

Меншою мірою антропоцентризм виражається при аналізі тих слів, що, на перший погляд, не мають зв'язку з концептом «людина». Ю. Д. Апресян ілюструє цю думку зіставленням лексем *міцний* (рос. прочный) і *твердий* (рос. твёрдый): *міцний* – 'такий, який важко зруйнувати', *твердий* – 'такий, який важко деформувати'. Безпосереднього посилання на людину тлумачення цих слів не містить, але присутність людини стає відчутною при подальшому аналізі їхньої семантики, при витлумаченні слова *важко*. Очевидно, що коли відсутня вказівка, для кого певна діяльність є важкою, за замовчуванням передбачають, що вона є важкою для людини. А тому слова *міцний* і *твердий* також можна вважати антропоцентричними. У цьому сенсі, – робить висновок, Ю. Апресян, – лексика кожної мови є глибоко антропоцентричною [1, с. XXIV].

Як було зазначено, антропоцентричною вважають лексику, що пов'язана з категоризацією флори і фауни. Так, у природі не існує *бур'яну*, а є кон-

кретні рослини (волошка, плющ, пірій), які люди на оцінює як небажану рослинність, що конкурує з насадженими культурними рослинами (бажаними для людини) за світло, воду та поживні речовини. Гіперонім *бур'ян* та всі видові його різновиди у мові набувають негативної оцінки у зв'язку зі шкідливістю для життєдіяльності людини позначуваних ними реалій. Полярність компонентів значення «естетичне» (=приємне для людського сприйняття) та «утилітарне» (=шкодить діяльності людини) може стати основою амбівалентного оцінного забарвлення деяких слів на позначення бур'яну. Наприклад, певна невідповідність прекрасного («квіти, що вміють так гарно цвісти») і шкідливого («хлібороби клянуть працюючих»; «непотрібний шкідливий бур'ян») покладена в основу образу волошки у вірші М. Рильського «Лист до волошки»:

*Бідна волошко, чому ти у житті,
А не на клумбі волієш рости?
Чому не схвилювано слухаєш ти,
Як хлібороби клянуть працюючі
Квіти, що вміють так гарно цвісти?
Дика у тебе, волошко, натура,
Що не злама її людська культура.
Бо ж не скорив тебе той садівник,
Що дивогляди виводити звик...
Бідна! Для вчених людей і в селян
Ти непотрібний, шкідливий бур'ян.*

Антропоцентризм постає як принцип «наповнення» мовних категорій. Про нього доцільно говорити там, де є можливість вибору, відбиття людської точки зору, зокрема і у сфері вторинної антропологізації. До того ж антропоцентризм треба відмежовувати від інших явищ у сфері дії людського чинника у мові, зокрема таких, як антропометризм і антропоморфізм.

Найтисніший зв'язок прослідковуємо між антропоцентризмом і антропометризмом – шкалюванням, точкою відліку якого є людина, тобто поданням об'єктів як співмірних людині в оцінному чи кількісному планах. Наприклад, людина є єдиною повноправною істотою, що керується часовими законами, тому всі фразеологічні одиниці з семантикою часу функціонально спрямовані на позначення моменту діяльності людини: 'моментально' – *в мить ока, одним стрибком*, 'моментальність початку дії' – *з ходу*; антропоцентричний смисл 'втрата чогось важливого / вартісного' – *проспати царство небесне, гав ловити*; 'завчасна дія (з негативною оцінкою)' – *поперед батька в пекло*; 'з самого початку' – *з перших кроків* [4]. Просторові координати також співмірні людині: *на відстані витягнутої руки, не бачити далі свого носа, ані кроку*.

Отже, антропометризм конструює об'єкти за прагматично зумовленими ознаками. На чиннику суб'єкта ґрунтується й антропоморфізм, що пов'язаний з наданням об'єктам не властивої їм структури. Антропоморфізм (гр. *anthropos* «людина» і *morphe* «вид, форма») – це наділення людськими якостями, уподібнення людині. Термін функціонує у кількох значеннях: 1) як світоглядний принцип; 2) як принцип мовної номінації.

По-перше, антропоморфізм – це світоглядний принцип, що був панівним при пізнанні і поясненні зрозумілих явищ природи і закономірностей світу на ранніх етапах розвитку суспільства. Результатом антропоморфного світосприйняття стали номінативні засоби мови, що ґрунтуються на уподібненні живих істот і вигаданих сутностей фізичним і психічним людським якостям. Зазначеним об'єктам приписують, зокрема, здатність відчувати емоції, розмовляти, думати, здійснювати осмислені людські дії: *сонце – боже око, сонце праведне, Матінка-Земля, земля-годувальниця, Перун – бог грози, грому і блискавки, лев – цар звірів*; людиноподібними є міфологічні істоти земного, небесного і підземного світів: *боги, ангели, русалки, лісовики, домовики* тощо.

По-друге, термін *антропоморфізм* використовують на позначення одного з принципів мовної номінації, а одиниці мови, що виникли на підставі метафоричного переносу за схожістю між людиною й предметами та явищами (рослинами, тваринами, об'єктами неживої природи, міфологічними істотами тощо) називають *антропоморфізмами*.

Яскравим прикладом антропоморфного сприймання світу слугують позначення частин рельєфу. У різних мовах ці назви походять від назв частин тіла людини. Людина пізнавала себе і навколишній простір та називала явища і поняття об'єктивного світу через призму того, що було їй відоме, – власного тіла і відчуттів, тобто одним із найдоступніших інструментів для спостереження, вивчення і розуміння було тіло. Це пояснює той факт, що слова на позначення частин тіла такі ж архаїчні, як і сама людська свідомість: *гірський хребет, гирло і рукав річки, підощва і підніжжя гори, перешийок, брівка (бровка), жерло (споріднене з горло) вулкана, узбіччя (від бік); пор. також топоніми Лиса гора, Морське Око (польськ. *Morskie Oko* – озеро в Татрах), англ. *ridge* – 'гребінь гори' і 'хребет', *mouth* – 'рот, уста', 'гирло (річки)', *foot* – 'стопа, нога, основа, опора, підніжжя, підощва', *arm of a river* – 'рукав річки', *neck* – 'шия, перешийок, коса, вузька протока', *head of a mountain* – 'вершина гори' тощо [6, 41]. Свідченням того, що розглянута метафоричність є живою і продуктивною, можемо вважати відносно недавній розвиток семантики слова *легені*: 'зелені насадження, парки, сквери' (пор.: *зелені легені міста (планети)*).*

Першоджерело розглянутої антропоморфної топографії знаходимо у космогонічній міфології. Як зазначають Т. Єлезаренкова і В. Топоров, створення світу, згідно з найдавнішими індоєвропейськими міфами, відбувалося з волі (слова) Бога-дем'юрга Брахми: розділялися земля і небо, що були початково злиті у світовому яйці; світ створювався з величезного тіла першолюдини і первожертви *Пуруші*, з багатьма очима, головами, руками, ногами. Частини тіла *Пуруші* стали основними елементами світобудови: його дух став місяцем, око – сонцем, дихання – вітром, пуп – повітряним простором, голова – небом, ноги – землею, уста – священною рікою Індрую і вогнем. Отже, міфологічна картина творення світу поставала

як низка уподібнень: елементи макрокосму (небо, земля, вода, вітер, сонце, гори, річки) усвідомлювались як елементи мікркосму – тіла міфологічної істоти («першожертви»), з частин якої і був створений світ [6, 43–45]. Цілком очевидно, що образно-метафоричне уподібнення світу до тіла людини одночасно формувалося і в міфопоетичних уявленнях давнини і в семантиці мови.

Розрізняють лексичні та синтаксичні антропоморфізми: *ручка (дверей), носик (чайника), вушко (голки), ніжка (стола)* – з одного боку та *зачарована Десна, зачарований ліс, зачаровані частки, втома матеріалу* – з другого. Синтаксичні антропоморфізми зокрема властиві комп'ютерній термінології: *інтелектуальні комп'ютерні мережі, діалогова програма, пам'ять комп'ютера, комп'ютер запам'ятовує (розв'язує задачу)* тощо.

Принцип антропоморфізму є провідним і в номінації фразеологізмів, на чому наголошує О. Левченко: «Серед базових метафоричних принципів, що діють у фразеології, найвагоміший – персоніфікація, яка має різні вияви: «антропоморфізм», коли вербалізація відбувається в термінах концептосфери Людина, «істотоморфізм», коли використано концептосферу Істота. «Істотоморфізм», своєю чергою, можна розглядати як «зооморфізм» та «міфоморфізм» – використання термінів, пов'язаних із тваринами та міфологічними істотами відповідно. І за цією логікою – «флороморфізм», «речоморфізм» тощо. Визначення принципів, за якими відбувається концептуалізація і вербалізація певного значення, об'єктивує національну картину світу. Проте будова фразеологічної картини світу, як і мовної картини світу, антропоцентрична» [5, 53].

Не менш важливим у процесі вторинної антропологізації є і принцип зооморфізму. Дослідники визначають таку закономірність: спочатку людина наділила тварин притаманними їй психічними і фізичними якостями, а пізніше почала використовувати назви тварин – нослів цих якостей – для моделювання певних еталонів зовнішності, поведінки і внутрішньої характеристики. Тобто, на початках з волі людини сорока стала балакучою, риба німою, ведмідь незграбним, а лисиця хитрою. Наступний етап пов'язаний з використанням тварини-референта як еталону для певного соціального типу. Усталеними в українській мовній картині світу є порівняння на зразок: *голодний як вовк, німий як риба, хитрий як лисиця, брудний як свиня, впертий як осел, здоровий як бик, балакучий як сорока, колючий як їжак, надутий як індик, плентатися як черепаха, задержуватий як півень, пихатий як жаба, півень*. Треба зазначити, що зооморфні ознаки, покладені в основу процесу номінації, є національно специфічними, що підтверджує своєрідність етнічної образності у процесі категоризації та концептуалізації світу.

Цікавим є також і зворотній ефект антропоморфізму – речоморфізм. Показовим є той факт, що сучасна мовна свідомість зорієнтована на науково-технічний прогрес, а однією з ключових є когнітивна метафора «людина – машина»: *коліщата закрутилися, мені потрібно перезавантажитися, оперативки бракує,*

щоб запам'ятати тощо. «У Сімферополі я став свідком напрочуд цікавого діалогу закоханої пари. Дівчина щось затяпю й палко доводила хлопцеві, на що він, обережно торкнувшись, м'яко запитав: «Где у тебе CTRL – ALT – DEL?» – Вона миттєво усміхнулася: «Хочеш сказати, мне нужна перезагрузитса?» – Ну, семь бед – один RESET», – підсумував він... і обоє пішли заспокоєні і щасливі» [5, 53].

Незважаючи на існування різних принципів метафоричної номінації, очевидно, що провідним принципом, покладеним в основу концептуалізації та вербалізації світу, все ж таки є антропоморфний.

Отже, принцип антропоцентризму, що визначив пріоритети сучасного мовознавства у дослідженні суб'єкта – мовної особистості в усіх аспектах її вияву, є традиційним для мовознавства, адже сформований на початках становлення лінгвістики як окремої галузі знань. Антропоцентризм мови є загальнонауковим явищем, що позначається на процесах категоризації і концептуалізації світу і відповідно номінації предметів, явищ, дій та ознак, важливих для людського буття. Особливо помітною орієнтація на людину стає при дослідженні процесів вторинної антропологізації, адже внутрішня форма лексем і фразеологічних одиниць дає можливість з'ясувати когнітивну ознаку, покладену в основу номінативних одиниць. Відповідно можемо говорити про існування певних когнітивних стратегій номінації, в основу яких покладено принципи антропоморфізму і зооморфізму, які позначилися насамперед на існуванні первинного світосприйняття, та речоморфізму, що певною мірою визначає специфіку мовної свідомості сучасної людини. Дослідження мовних явищ із погляду людської особистості як точки відліку уможливило визначення не лише специфіки мови як визначальної суті *homo sapiens*, а й пізнання Людини у її багатовимірності і багатоаспектності, Людини як основної цінності сучасної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Лингвистическая терминология Словаря / Ю. Д. Апресян // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка / Под общим рук. академика Ю. Д. Апресяна. – М. : Школа «Языки русской культуры», 2003. – С. XXII – LII.
2. Вендина Т. И. Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования (макркосм) / Т. И. Вендина. – М. : Ин-дрик, 1998. – 240 с.
3. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию [Электронный ресурс] / В. фон Гумбольдт. – М. : «Прогресс», 1984. – 453 с. / Режим доступа: <http://www.classes.ru/grammar/171.Gumboldt/>
4. Забуранна О. В. Антропоцентризм фразеологічної семантики (на матеріалі фразеологічних одиниць української, перської, японської мов зі значенням відносного часу) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / О. В. Забуранна. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2003. – 18 с.
5. Левченко О. П. Фразеологічна символіка : лінгвокультурологічний аспект : Монографія / О. П. Левченко. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.
6. Мечковская Н. Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков / Н. Б. Мечковская. – М. Флинта; Наука, 2001. – С. 41 – 42.